

Grafit representant gladiadors
 (Corpus Inscriptionum Latinarum, IV, 10237)

SUPERSTICIONS I ESPECTACLES A L'ANTIGA ROMA

JUAN ANTONIO JIMÉNEZ SÁNCHEZ

La passió que els espectacles del circ, del teatre i de l'amfiteatre van despertar entre els habitants de l'antiga Roma és ben coneguda, i no respon només a un tòpic dels nostres dies.¹ Les al·lusions que trobem en les fonts escrites són molt abundants. Igualment, són molt nombroses les manifestacions artístiques que tenen per subjecte un tema relacionat amb el món lúdic.² Aquesta passió va afectar tothom, fins i tot els cristians, als quals no els era lícit acudir a exhibicions d'aquesta mena.

La popularitat dels jocs es va anar incrementant al llarg del temps. Un calendari de l'any 354 ens informa que en aquesta època hi havia 177 dies festius celebrats amb exhibicions lúdiques al llarg de l'any. Ammià Marcel·lí, un historiador de les acabades del segle IV, va ser testimoni d'aquesta afecció gairebé malaltissa entre la plebs romana (fenomen que afectava l'aristocràcia romana per igual):

*O bé, allò que és la més gran de totes les afeccions, des del naixement del dia fins al vespre, fatigar-se sota el sol o la pluja examinant minuciosament els avantatges o els defectes dels aurigues i els cavalls.*³

*El seu temple, la seva casa, la seva assemblea i l'esperança de tots els seus desigs és el Circ Màxim.*⁴

D'altra banda, la societat romana era molt supersticiosa. Una bona part de la població es trobava dominada per un conjunt de creences que en molts casos no tenien res a veure amb la religió oficial.⁵ A més, tothom (sense distincions socials, econòmiques o culturals) creia en el poder de la màgia. Així, la creença general en pràctiques màgiques amb una finalitat criminal va quedar reflectida en els codis legislatius i en disposicions com la *lex Cornelia de sicariis et ueneficiis* (dictada per Sul·la l'any 81 aC).

Acabem de presentar dos àmbits que tenien una gran presència en el dia a dia d'un romà. Es fa difícil pensar que aquests dos elements no es trobessin sovint associats. La veritat és que un dels espais on més es manifestava el món de l'astrologia i el de la màgia va ser el circ romà,⁶ juntament amb la resta d'espectacles, com veurem al llarg d'aquestes pàgines.

1. Aquest estudi s'emmarca en els projectes de recerca BHA2001-3665 del MEC i del Grup de Recerca 2001SGR-00011 de la Generalitat de Catalunya, l'investigador principal dels quals és el professor Josep Vilella, i d'HALMA, UMR 8142 del CNRS, Lille 3 MCC, dirigit pel professor Arthur Muller.

2. Foto de la pàgina anterior.

3. Ammià Marcel·lí, *Història*, XIV, 6, 25.

4. Ammià Marcel·lí, *Història*, XXVIII, 4, 29.

5. A propòsit de la relació entre religió i supersticions, v. Schmitt 1992, p. 7-9; Espluga-Miró 2003, p. 21-23.

6. Pavis d'Escurac 1987, p. 458-459.

ESPECTACLES I ASTROLOGIA

La passió que els romans sentien per les curses del circ s'explica en bona part per les apostes que es generaven al seu voltant, com veiem en el testimoni de Tertul·lià: «*Contempla el poble que arriba a aquest espectacle ja amb furor, ja tumultuós, ja cec, ja excitat per les apostes*».⁷ No se sap ben bé quan es devien realitzar. Alguns autors opinen que a Roma no existia una societat que gestionés les apostes i que, per tant, devien ser espontànies i realitzades amb algun amic o el veí de les grades en el darrer moment.⁸ D'altres, al contrari, pensen que la gent apostava amb temps, fet que els permetia de consultar els endevins i obtenir d'aquesta manera una predicció que els ajudés a decidir la seva jugada.⁹

Sembla que als voltants del Circ Màxim hi havia tota una multitud d'astròlegs que oferia els seus serveis a la gent que es disposava a entrar a l'edifici. Ciceró ens parla d'aquests endevins amb un to ple de menyspreu: «*Finalment, no aprecio gens ni mica l'àugur màrsic, ni els harúspices d'aldea, ni els astròlegs del circ*».¹⁰ Fírmic Matern, un senador i advocat sicilià que havia escrit un tractat d'astrologia (*Mathesis*) vers 334/337, recomanava als vaticinadors que es mantinguessin sempre lluny dels espectacles, a fi d'evitar la creença que afavorien algun equip en particular: «*Aparta't sempre de les temptacions dels espectacles, perquè ningú no pensi que ets partidari d'alguna facció*».¹¹

Encara avui conservem alguns fragments de manuals d'astrologia on es presenta la manera de fer prediccions encertades per a les curses del circ. P. Wuilleumier va donar a conèixer, en un cèlebre article escrit el 1927, tres fragments de manuscrits grecs d'època tardana (Imperi Bizantí) que

Foto 2. Mosaic amb aurigues de les quatre faccions (Via Cassia, Roma)

es trobaven en còdexs medievals (segles XII-XIV), i que tracten la relació entre l'astrologia i el circ. Les doctrines d'aquests textos no es deuen a la mà d'un sol home, sinó que són el resultat de moltes generacions. En efecte, malgrat la seva datació tardana, recullen una tradició que pot remuntar a l'Alt Imperi, i fins i tot, segons aquest autor, a la fi de la República.¹²

Abans de començar la predicció, l'astròleg havia establert una sèrie de relacions entre els que llavors eren considerats planetes (Sol, Lluna, Mercuri, Venus, Mart, Júpiter i Saturn) i les quatre faccions del circ (cadascuna diferenciada amb un color: verd, vermell, blau i blanc) (foto 2). D'aquesta manera, els astres esmentats esdevenien els patrons dels equips circenses. Les relacions de patronatge no eren quelcom d'immutable, car veiem que varien d'un text a un altre. Tanmateix, i d'una forma genèrica, les associacions més comunes eren les següents: el Sol acomplia un rol de benefactor i de mediador (estava situat just enmig de la resta de planetes); Júpiter repartia el bé sobre tots els

7. Tertul·lià, *Sobre els espectacles*, 16, 1.

8. Harris 1972, p. 225.

9. Pavis d'Escurac 1987, p. 464-465.

10. Ciceró, *Sobre l'endevinació*, I, 58, 132.

11. Fírmic Matern, *Mathesis*, II, 30, 12.

12. Wuilleumier 1927, p. 184-194.

equips; Saturn, en canvi, repartia el mal sobre totes les banderies; Mart protegia els vermells; Mercuri, els blaus; Venus, els blancs; i la Lluna, els verds. Una vegada establert tot això, l'astròleg traçava l'horòscop per a una cursa de la mateixa manera (és a dir, amb les mateixes tècniques) que el devia fer per a un nadó.¹³

La simbologia còsmica va acabar afectant tot l'edifici circense i l'espectacle en general. El circ representava un univers en miniatura. L'arena figurava la terra, i el circuit que els carros havien de recórrer era "circular", com l'any; l'*euripus* (que podia ser tant la barrera inundada d'aigua que dividia longitudinalment la pista com el fossar que l'envoltava) era el mar que dividia o circumdava la terra; l'obelisc situat al bell mig de l'*euripus* simbolitzava el Sol en el seu zenit (quan es va col·locar un segon obelisc al Circ Màxim a mitjan segle IV, el més gran —el segon, erigit per Constanci II— va figurar el Sol, mentre que el primer —el d'August— va passar a representar la Lluna); les dotze portes de les barreres de sortida (*carceres*) recordaven els dotze mesos de l'any, o bé els dotze signes zodiacals; els cons (*metae*) situats a l'extrem de l'*euripus* simbolitzaven l'Orient i l'Occident, la sortida i la posta del sol.¹⁴

Els colors dels equips també estaven plens de significació (encara que aquesta, com sempre, pot variar depenent de l'autor consultat). Cada color s'associava a una estació de l'any, a un element de la natura, i a un déu. Així, el verd corresponia a la primavera, a la terra i a Venus; el vermell, a l'estiu, al foc i a Mart; el blau, a la tardor, a l'aigua (o també a l'aire) i a Neptú o a Saturn; el blanc, a l'hivern, a l'aire i a Júpiter.¹⁵

La resta de l'espectacle circense també tenia el seu simbolisme. La quadriga (el carro de quatre

cavalls) estava dedicada al Sol, i la biga (de dos cavalls només), a la Lluna. L'auriga era com Febus (el déu de la llum) mentre guiava el carro del Sol. En conseqüència, la quadriga (Sol) conduïda per l'auriga (Febus) revestit dels seus colors (estacions) corria al voltant de la pista, "circular" com l'any. És a dir, és el Sol, amb el seu moviment etern, qui governa el curs de les estacions anuals. A més, s'havien de fer set voltes a la pista, tantes com els dies de la setmana (cadascun d'ells regit per un planeta), i es feien vint-i-quatre curses en una jornada, número que simbolitzava les hores del dia. Com veiem, tot en el circ recollia el simbolisme còsmic i solar: «El circ està consagrat principalment al Sol».¹⁶

Els autors d'aquestes correspondències són força tardans. El primer de tots va ser Tertul·lià (fi del segle II), el qual és possible que utilitzés també en aquest punt una font que esmenta en la seva obra *Sobre els espectacles*: la *Història lúdica* de Suetoni (avui dia desapareguda). La resta d'escriptors segueixen, o copien de vegades literalment, Tertul·lià: un poema de l'*Antologia llatina* (recopilació feta vers 523/534), Cassiodor (vers 510), Corip (meitat del segle VI), Malalas (mateixa data), Joan Lidus (mateixa data) i Isidor de Sevilla (vers 620).

Tornem novament al món de l'astrologia. Abans hem fet esment de Fírmic Matern i de la seva obra astrològica *Mathesis*. S'hi descriuen els horòscops i el futur de les persones que neixen sota un astre determinat. Moltes de les professions futures descrites tenen a veure amb l'univers lúdic. Així, es presenta l'estat del cel que condicionarà, per exemple, el naixement de gladiadors i d'actors. Vegem-ne alguns exemples.

13. Wuilleumier 1927, p. 195-198.

14. Tertul·lià, *Sobre els espectacles*, 8, 5; *Antologia llatina*, 188, 3-4 i 12-14; Corip, *Lloança de Justinià*, I, 330; Cassiodor, *Variae*, III, 51, 4 i 7-8; Malalas, *Crònica*, VII, 175; Isidor, *Etimologies*, VIII, 30-32. Veure Wuilleumier 1927, p. 193-194.

15. Tertul·lià, *Sobre els espectacles*, 9, 5; *Antologia llatina*, 188, 5; Corip, *Lloança de Justinià*, I, 320-329; Cassiodor, *Variae*, III, 51, 5 (aquest autor inverteix l'ordre del blau i del blanc); Malalas, *Crònica*, VII, 175-176; Isidor, *Etimologies*, VIII, 33, 2; 41, 1. Veure: Wuilleumier 1927, p. 191-192; Dagron 1984, p. 332 i 336-337; Lyle 1984, p. 834-841.

16. Tertul·lià, *Sobre els espectacles*, 8, 1.

Gladiadors

*Sovint la Lluna, com van dir, col·locada d'aquesta manera sense la presència de Venus i de Júpiter, produeix gladiadors, però aquests moriran de mort violenta amb atrocitat sota la mirada del poble cruel.*¹⁷

*Si d'altra banda, col·locats aquests d'aquesta manera, com vam dir, Saturn o Mart es giren cap a Júpiter des d'un lloc superior, produiran gladiadors, però que arribaran a aquesta ruïna com a condemnats.*¹⁸

*Júpiter col·locat amb els límits de Mart en qualsevol signe, i Mart en els límits de Júpiter, si estan col·locats en quadrat en els punts cardinals o es gressin amb brillantor oposada, i el Sol estigués en el naixement nocturn, en naixeran famosos gladiadors.*¹⁹

Caçadors

*Si els astres malèvols brillessin cap a aquest lloc, també amb la Lluna que veu Saturn, en naixeran caçadors de l'amfiteatre, els quals combatran amb les feres sota la mirada del públic en les graderies. També faran gladiadors.*²⁰

Aurigues

*La constel·lació de Pegàs orientada cap a la part vint-i-unena de Peixos. Qualsevol que hagués nascut amb aquesta constel·lació en l'Orient serà després un auriga minuciós, un cotxer, un correu missatger (...). Si d'altra banda aquesta constel·lació estigués en l'ocàs amb els astres malèvols, (...) el farà morir per un vehicle bolcat.*²¹

Actors

*Qualsevol que tingui l'horòscop en la part quarta de Taure serà un actor famós que en els certàmens sagrats aconseguirà el premi de les corones.*²²

*Qualsevol que tingui l'horòscop en la part vint-i-setena de Taure serà pantomim o prostituït.*²³

Atletes

*Si Mart es trobés en els límits de Mercuri, naturalment en qualsevol signe, i Mercuri igualment en Mart, i d'altra banda Venus es girés amb brillantor per qualsevol part que fos cap a aquests dos, en naixeran atletes. Si, d'altra banda, estiguessin col·locats en els punts cardinals, en naixeran atletes vencedors en tot combat dels certàmens.*²⁴

Les referències a professionals lúdics en aquesta obra són molt abundants, i ens proporcionen una informació molt valuosa per conèixer una mica millor com era la vida d'aquesta gent. Hi veiem gladiadors famosos, i d'altres que arriben a l'arena com a conseqüència d'una condemna jurídica; hi veiem també aurigues cèlebres que de vegades morien a causa d'un accident en la pista; actors premiats amb corones, i pantomims assimilats a prostituïts efeminats (les actrius eren considerades moltes vegades com a prostitutes); atletes victoriosos...

ESPECTACLES I MÀGIA

A vegades alguns afeccionats no acabaven de confiar en l'horòscop i en les prediccions relatives al seu corredor favorit en les apostes. Llavors, els més fanàtics recorrien a l'ajut de la màgia malèfica per tal d'aconseguir els seus objectius. Aquest era també un recurs força habitual entre els aurigues, els quals, a més de la màgia, feien servir el verí per combatre els seus rivals, o bé substàncies "dopants" per als seus cavalls (l'ús dels verins i de la màgia eren pràctiques associades en l'Antiguitat), amb la finalitat de «*debiilitar, incitar, retardar els cavalls en les curses*».²⁵

17. Firmic Matern, *Mathesis*, III, 4, 23.

18. *Ibid.*, VII, 8, 7.

19. *Ibid.*, VII, 26, 2.

20. *Ibid.*, VIII, 10, 4.

21. Firmic Matern, *Mathesis*, VIII, 17, 3.

22. *Ibid.*, VIII, 20, 1.

23. *Ibid.*, VIII, 20, 8.

24. *Ibid.*, VII, 26, 3.

25. Arnobi, *Contra els gentils*, I, 43.

Com a exemple de la utilització de les fetilleries en el món del circ, recordarem una història relatada per Jeroni.²⁶ Hilarió era un ermità que havia assolit una gran fama de santedat i al qual acudien moltes persones per demanar-li favors. Un d'aquests va ser Itàlic de Maiuma, un cristià duumvir de Gaza, el qual, malgrat la seva religió, tenia l'obligació (com a magistrat local) d'oferir curses en el circ. El seu rival era l'altre duumvir de Gaza, un pagà adorador del déu Marnes, el qual havia demanat ajut a un bruixot per vèncer el cristià. Itàlic va pregar Hilarió que el lliurés dels encanteris del pagà. Hilarió s'hi va resistir al principi, però finalment hi va cedir. L'anacoreta va prendre el seu bol ple d'aigua i el va donar a Itàlic, el qual va fer una aspersion sobre l'estable, els cavalls, els aurigues, els carros i les barreres del circ, mentre suportava les burles dels pagans. Tanmateix, segons Jeroni, el miracle es va produir, i mentre els cavalls del pagà gairebé no corrien, els del cristià semblaven volar.

Encara avui es conserven moltes peces arqueològiques que serveixen de testimoni d'aquella follia. Parlem de les *tabellae defixionum*. Es tracta de làmines de plom on es gravava una maledicció (*deuotio*) en llengua vulgar, de vegades barrejant-hi el llatí i el grec, i amb moltes errades ortogràfiques. Un paper antic ens diu com s'havia de realitzar tot el procés.²⁷ Primer calia obtenir una làmina de plom (de vegades robada de les canonades d'unes termes), sobre la qual s'escribia la imprecació. Després s'enrotllava i es dipositava, de vegades fixada amb un clau, en la tomba d'un mort prematur. Antigament es creia que l'ànima d'una persona que hagués mort abans de la data fixada pel seu destí romania al costat de la tomba o del lloc on havia mort, de tal manera que, amb el conjur apropiat, se la podia capturar i obligar-la a fer tot allò que se li demanés. Aquests morts prematurs acostumaven a ser nens albats (*áoros*) o gent que havia sucumbit de mort violenta

Foto 3. Tabella defixionum trobada a Hadrumetum (Tunisia) (*Inscriptiones Latinae selectae*, 8753)

(*biaios*) (com, per exemple, gladiadors). Per això s'han trobat tantes tauletes en tombes i en les arenes d'amfiteatres. En la maledicció, s'invocava també el nom del déu suprem, el qual, amb l'eclecticisme típic d'època tardana, era denominat Iao (possiblement una variant del déu jueu Iahvè). Les fórmules del conjur eren molt repetitives. Normalment s'invitava l'esperit a lligar tots els membres i fins i tot la voluntat de la víctima. El text anava moltes vegades acompanyat de símbols i dibuixos de caràcter màgic. Conservem moltes *tabellae defixionum* relacionades amb la temàtica lúdica, especialment amb el circ (encara que també en tenim d'altres vinculades a l'amfiteatre i al teatre). Vegem-ne un exemple (foto 3):

Jo et conjuro, esperit, siguis qui siguis, i et demano que des d'aquesta hora, des d'aquest dia, des d'aquest moment, torturis i matis els cavalls dels verds i dels blancs, i facis xocar i matis els aurigues Clar, Fèlix, Prímul i Romà, i no els deixis ni l'ànima. Et conjuro mitjançant aquell que va deslligar-te per sempre, el déu del mar i del cel [a continuació vénen unes paraules en grec de caràcter màgic i entre les quals es poden reconèixer el nom de Iao i la invocació de l'esperit d'un nen, un mort prematur].²⁸

26. Jeroni, *Vida d'Hilarió*, 20.

27. *Papirs grecs màgics*, VII, 17.

28. *Inscriptiones Latinae selectae*, 8753.

Aquesta tauleta prové d'*Hadrumetum* (Tunísia). Es trobava soterrada en la tomba del nen invocat en la imprecació. En un costat, conté el text que acabem de presentar. En l'altre, hi ha unes paraules màgiques i un dibuix d'un dimoni sobre una barca, el qual sosté amb la mà dreta un vas amb nansa i, amb l'esquerra, un encenser amb un peu llarg.

Alguns aurigues volien realitzar aquestes pràctiques en secret, sense testimonis, de tal manera que aprenien les doctrines màgiques a fi de fer els encanteris ells mateixos i no haver d'anar a cercar un bruixot. A causa d'això, molts dels professionals del circ tenien fama de màgics, fet que no els comportava cap deshonra, ans al contrari. Cassiodor ens ho diu a propòsit del cotxer Tomàs (vers 507/511):

*La freqüència de les palmes el feia ser anomenat fetiller; entre aquesta mena de gent es veu que és un gran elogi arribar a tals crims. En efecte, quan la victòria no pot ser atribuïda als mèrits dels cavalls, cal que recaigui en la perversitat màgica.*²⁹

Com a resultat d'aquesta competència, moltes vegades deslleial i en ocasions criminal, els aurigues supersticiosos portaven amulets per protegir-se dels encanteris. Així han estat interpretats en ocasions els contornians, una mena de pseudo-medallons encunyats en els segles IV-V, la funció exacta dels quals encara no es coneix amb exactitud. Segons L. Friedlaender, els contornians més apreciats com a amulets eren els que portaven l'efígie d'Alexandre el Gran, atès la fama de símbol apotropaic que tenia la figura d'aquest rei.³⁰ Els cavalls acostumaven a portar campanetes per allunyar qualsevol tipus de maledicció.

29. Cassiodor, *Variae*, III, 51, 2.

30. Apotropaic: que serveix per allunyar les influències malignes. Friedlaender 1982, p. 540.

Com hem dit al principi, la creença en la màgia malèfica com un mètode criminal real va motivar la inclusió d'aquestes pràctiques en els codis legislatius. Així ho veiem en la *lex Cornelia de sicariis et ueneficiis* («lleï Cornèlia sobre els assassins i els fetillers»). La relació entre la pràctica de la màgia i l'ús dels verins era tan estreta que el mot *ueneficus* designava tant el fetiller com l'enverinador. D'altra banda, una llei promulgada l'any 389 posava en relleu la relació entre els aurigues i la màgia:

*Qualsevol que hagi sentit, sorprès o capturat algú contaminat amb la pol·lució dels malefics, que el descobreixi allà mateix al públic i presenti l'enemic de la salut comuna als ulls dels jutges. Però si un auriga o qualsevol altra mena d'home intentés anar contra aquesta prohibició o si hagués maltractat amb càstigs clandestins el reu, encara manifest de l'art malèfic, no escapi de la pena última, com a culpable d'una doble sospita, perquè o bé haurà sostret al reu públic, a fi que no delati els socis del crim, de la severitat de les lleis i de la investigació deguda, o potser haurà exterminat el mateix enemic sota el nom d'aquesta revenja mitjançant el pla més atroç.*³¹

La llei castigava la pràctica de la màgia i també els aurigues sorpresos en un intent d'eliminar els seus còmplices (en el cas que aquests haguessin estat empresonats). Coneixem casos de cotxers condemnats per realitzar fetilleries. Vegem com Ammià Marcel·lí relata un esdeveniment ocorregut l'any 364:

Finalment, després d'haver castigat molts fets d'aquesta manera, va condemnar amb la pena capital l'auriga Hilarià, convicte i confés d'haver confiat el seu fill, amb prou feines un adolescent, a un fetiller perquè aquest li ensenyés alguns secrets

31. *Codi de Teodosi*, IX, 16, 11.

32. Ammià Marcel·lí, *Història*, XXVI, 3, 3.

*prohibits per les lleis, a fi de ser ajudat amb suports domèstics sense cap còmplice. Com el botxí el reteria laxament, va escapar de forma sobtada i es va refugiar en un santuari del ritu cristià, però, tret d'allà de seguida, va morir decapitat.*³²

L'any 372, Valentinià I va condemnar a la foguera Atanasi, un dels aurigues favorits del moment, sota l'acusació de practicar les arts màgiques.³³

Així doncs, hem vist que la passió que els espectacles despertaven en la societat romana es barrejava sovint amb actituds supersticioses, algunes d'elles inofensives (com ara la consulta d'astròlegs i la confecció d'horòscops) i d'altres més perilloses (com la pràctica de la màgia malèfica) i fins i tot clarament criminals (com l'enverinament). És evident que no hem d'inferir d'aquí que tothom que anava a un circ, un teatre o un amfiteatre era un fetiller homicida. Ben al contrari, encara que moltes vegades supersticiosos, els espectadors d'aquella època eren com els d'ara, i anaven als espectacles simplement per contemplar una competició esportiva (especialment en el cas del circ i de l'amfiteatre) i per desfogar-se de totes les misèries quotidianes.

BIBLIOGRAFIA

DAGRON, G. (1984), *Naissance d'une capitale. Constantinople et ses institutions de 330 à 451*, Presses Universitaires de France, París.

ESPLUGA, X. – MIRÓ, M. (2003), *Vida religiosa en la antiga Roma*, Editorial UOC, Barcelona.

FRIEDLAENDER, L. (1982), *La sociedad romana. Historia de las costumbres en Roma, desde Augusto hasta los Antoninos*, Fondo de Cultura Económica, Madrid.

HARRIS, H. A. (1972), *Sport in Greece and Rome*, Thames and Hudson, Londres.

LYLE, E. B. (1984), "The circus as cosmos", *Latomus*, 43, 4, p. 827-841

PAVIS D'ESCURAC, H. (1987), "Magie et cirque dans la Rome antique", *Byzantinische Forschungen: internationale Zeitschrift für Byzantinistik*, 12, pàg. 449-467.

SCHMITT, J. CL. (1992), *Historia de la superstición*, Crítica, Barcelona.

WUILLEUMIER, P. (1927), "Le cirque et l'astrologie", *Mélanges d'Archéologie et d'Histoire de l'École Française de Rome*, Antiquité, 44, p. 184-209.

JUAN ANTONIO JIMÉNEZ SÁNCHEZ (Santa Coloma de Gramenet, 1972) és doctor en Història Antiga per la Universitat de Barcelona (2001). Actualment gaudeix d'una beca postdoctoral per continuar la seva recerca a la Université Charles de Gaulle-Lille III. Ha publicat articles referents als espectacles i altres aspectes de la relació paganisme-cristianisme en revistes especialitzades. La seva tesi serà publicada per la Fondazione Benetton Studi Ricerche (Itàlia) amb el títol *Los juegos paganos en la Roma cristiana*.

32. Ammià Marcel·lí, *Història*, XXVI, 3, 3.

33. Ammià Marcel·lí, *Història*, XXIX, 3, 5.